

QUADERNS DE PREHISTÒRIA I ARQUEOLOGIA DE CASTELLÓ

VOLUM 39

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

2021

Publicació periòdica anual del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (SIAP)
S'intercanvia amb altres publicacions semblants d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga.

Periodic publication of the Archaeological and Prehistoric Research Service.
It interchanges with others similar publications of Archaeology, Prehistory and Ancient History.

Edita

SIAP

Servei de Publicacions

Diputació de Castelló

Director

Arturo Oliver Foix

Secretariat de redacció

Gustau Aguilera Arzo

Consell de redacció

Empar Barrachina Ibáñez

Ferran Falomir Granell

Josep Casabó Bernad

Dídac Roman Monroig

Pablo Conde Boyer

Informació i intercanvi (information & interchange)

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

Edifici Museu

Av. Germans Bou, 28

E-12003 Castelló de la Plana

arqueologia@dipcas.es

Repositoris digitals

repositori.uji.es

dialnet.unirioja.es

Disseny coberta

Antonio Bernat Callao

Imprimeix

Servei Gràfic i Digital

Diputació de Castelló

ISSN

1137.0793

Dipòsit legal

CS 170-95

ÍNDIX

I. GARCÍA-ROMERO. ¿Por qué es importante analizar los astrágalos? Una propuesta metodológica	5
R. MATEU, G. AGUILELLA. El Tossal de Subarra (Benlloc, Castelló). L'ocupació de l'assentament entre el Bronze final i el Ferro antic.....	13
V. NAVARRETE, A. BARRACHINA. Funcionalitat de les estructures d'habitació i espais en el poblat de l'Edad del Ferro de los Morrones (Cortes d'Arenós, Alt Millars, Castelló): una aproximació des de l'arqueozoologia	25
A. FERNÁNDEZ, J.E. RAMOS. La presencia fenicia en aguas de la desembocadura del río Millars (Castellón)	45
M. BLASCO, E. GARCÍA-PROSPER, M. POLO. Industria ósea singular en la Edad del Hierro peninsular. A propósito de una cabeza femoral humana perforada de El Puig de la Nau (Benicarló, Castellón)	57
E. FLORS. El GE 100: una sitja de l'Ibèric antic a la Torre de la Sal (Cabanes, Castelló).....	71
F. ARASA, E. FLORS. Els camins de l'assentament ibèric tardà de la Torre de la Sal (Cabanes, la Plana Alta)	79
A. FERNÁNDEZ, A. GIMENO. Ánfora ibérica con grafitos y tapón en aguas de Puig-Puzol (Valencia).....	91
A. VICIACH, M.L. ROVIRA, A. BARRACHINA, M. BURDEUS, L. SALVADOR, M. C. TALAMANTES. El tesoro ibèric del poblat de Sant Josep, la Vall d'Uixó, la Plana Baixa	97
E. FLORS., M.D. LÓPEZ. Équidos en el asentamiento ibérico de Torre la Sal (Cabanes, Castellón)	109
A. VICIACH, M. BURDEUS, A. BARRACHINA, L. SALVADOR. Anàlisi espacial del sector 1 del poblat ibèric de La Lloma Comuna de Castellfort, els Ports.....	121
R. JÁRREGA. Reflexiones sobre el ánfora de la forma Africana 3 – Keay 25 (Dressel 27). Un contenedor del siglo V	139
P. GARCÍA, M. BLASCO, P. CALDUCH, P. CARRIÓN, V. CHAOS, M. ESPINACH, C. LALUEZA, I. OLALDE, J. E. PALMER, G. PASCUAL, D. REICH, P. ULLOA. La inhumación tardoantigua del Hostalot-Ildum (Vilanova d'Alcolea, Castelló). Nuevas aportaciones.....	165
F. FALOMIR, A. JOSÉ, M. A. ALSINA, S. BLANCO, B. CARRIÓN, J.L. LERMA. Los grafitos góticos del castillo de Xivert (Alcalà de Xivert, Castellón). Proceso de documentación gráfica y contextualización histórica.....	189
A. OLIVER, G. AGUILELLA. Mas dels Ous de Xert y Mas del Cantalar de Ares del Maestrat, nuevos petroglifos en el Maestrazgo castellonense.....	211
P. PAREDES, G. AGUILELLA, J.L. ESTELLER. Inventario y estudio de los hornos rupestres de aceite de enebro en el entorno de la Sierra de Irta (Castellón).....	221
D. LÓPEZ. El Fortí de Vinaròs (1699-1837). Un reducto frente al mar	241
Resum de les activitats del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques a l'any 2021	259
Normas de colaboración.....	267

Els camins de l'assentament ibèric tardà de la Torre de la Sal (Cabanès, la Plana Alta)

Ferran Arasa i Gil*
Enric Flors Ureña**

Resum

Les excavacions realitzades a l'assentament ibèric de la Torre de la Sal han posat al descobert diversos trams d'un camí que pot datar-se en el segle II aC. Possiblement formen part d'un eix de llarg recorregut que segueix en direcció nord cap al riu Ebre, i en direcció sud cap a les ciutats d'*Arse-Saguntum* i *Valentia*. A diferència de la Via Augusta, que en aquesta zona segueix un traçat per l'interior, la via del període republicà sembla ser un itinerari costaner on es troben importants assentaments que tingueren un destacat paper en el comerç marítim d'aquesta època.

Paraules clau: període ibèric tardà, via republicana, la Torre de la Sal.

Abstract

Excavations at the Iberian settlement of Torre de la Sal have uncovered several sections of a road that can be dated to the 2nd century BC. Possibly they are part of a long-distance axis that continues in a northerly direction towards the river Ebro, and in a southerly direction towards the cities of *Arse-Saguntum* and *Valentia*. Unlike the Via Augusta, which in this area follows a route inland, the route of the republican period seems to be a coastal route, where there are important settlements that played a prominent role in the maritime trade of that time.

Keywords: late Iberian period, republican road, la Torre de la Sal.

INTRODUCCIÓ

L'assentament de la Torre de la Sal està situat en la zona costanera del terme municipal de Cabanès, coneguda com la Ribera, un poc al sud del llogaret del mateix nom, a l'extrem meridional de la zona humida del Prat de Cabanès, que avui és un parc natural. Es tracta d'un terreny pla d'escassa elevació (2 msnm), on es documenta un important retrocés en la línia de costa que afecta la franja est del jaciment (Ruiz, Carmona, 2010; Carmona *et al.*, 2020). Les fortes tempestes de tardor sovint han deixat al descobert fonaments de murs i nombrosos fragments de ceràmica a la platja. L'àrea arqueològica està delimitada al nord pel camí d'accés al llogaret de la Torre de la Sal, perpendicular a la costa, al sud arriba gairebé al límit de la parcel·la de la torre vigia i a l'est per

la mar, i està travessada de nord a sud pel camí de l'Atall, que forma part d'un itinerari costaner de llarg recorregut (Fig. 1). El límit oest, tot i que no es coneix amb precisió, està situat a uns 200 m a ponent d'aquest camí.

Al jaciment es poden individualitzar diversos sectors (Fig. 2): la parcel·la de la Torre de la Sal, una construcció defensiva del segle XVI que dona nom al jaciment, que possiblement és la zona més antiga; la situada al nord d'aquesta i la franja costanera, amb l'antiga restinga avui rebaixada i la platja actual, on es van fer les excavacions en la dècada dels anys vuitanta; i l'àrea situada al costat oest de l'esmentat camí, on s'excavaren diversos sectors en extensió en 2007. En conjunt, la superfície ocupada es calcula en unes 10 ha, per la qual cosa aquest assentament és el més extens d'època ibèrica conegut fins ara a les comarques del nord del

*Grup de Recerca en Arqueologia del Mediterrani (GRAM). Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga. Universitat de València <Ferran.Arasa@uv.es> <https://orcid.org/0000-0002-7039-141X>.

**Arqueòleg <arx@arx-es.es>

País Valencià. D'altra banda, els nombrosos materials amfòrics recuperats en la zona marítima pròxima, proven l'existència d'un lloc d'ancoratge actiu almenys en els segles II-I aC.

Figura 1. Localització del jaciment de la Torre de la Sal i la seua relació amb la resta de sectors intervinguts des de 2006.

L'assentament fou localitzat per Peris y Fuentes (1922), que ja assenyalava que les ruïnes s'endinsaven dins de la mar. L'àrea d'ancoratge la va donar a conèixer Wagner en 1978, quan va publicar un important conjunt d'àmfores. Posteriorment, Fernández Izquierdo (SIAP) va realitzar quatre campanyes en el jaciment submarí entre els anys 1979 i 1985 (Fernández Izquierdo, 1986) i altres tres campanyes d'excavació en el jaciment terrestre entre els anys 1985 i 1988, en la platja i en la parcel·la situada al nord de la torre (Fernández Izquierdo, 1990). Diversos estudis han donat a conèixer la troballa de ceràmiques fenícies (Oliver, Gusi, 1991; Clausell, 1995) i gregues dels segles V-IV aC (Oliver, 1993; Rouillard, 1991). La majoria de les restes trobades en aquestes intervencions poden datar-se en els segles II-I aC mitjançant les importacions itàliques, amb un major auge en el període 150-75 aC. El seu final pot situar-se en el segon quart del segle I aC, sense que fins ara s'hagen trobat evidències d'una destrucció violenta. En menor quantitat, també s'han trobat ceràmiques dels períodes Ibèric antic i ple, Imperial i de l'edat Mitjana.

Les intervencions de major abast, en les quals es van trobar les restes que ací estudiem, es realitzaren l'any 2007 per l'equip tècnic de la Fundació Marina d'Or de la Comunitat Valenciana sota la direcció d'Enric Flors, amb motiu dels treballs previs a la construcció del PAI Torre la Sal, que recentment s'ha reactivat. En les diverses intervencions realitzades, a l'oest del camí de l'Atall es va descobrir una extensa zona d'hàbitat i una necròpolis que data dels segles IV-I aC (Flors, 2010:175-206). En la primera es van excavar les restes d'algunes cases, un graner, una plaça i dos camins d'accés en direcció NNE i OSO. La necròpolis se situa al NO del jaciment on finalitza un dels camins. El creixement de la zona urbana en el període d'auge la degué aproximar a l'àrea funerària.

ELS CAMINS

L'accés septentrional a l'assentament s'ha excavat en dos trams situats al nord del camí asfaltat que porta al llogaret de la Torre de la Sal. La seua projecció cap al sud permet suposar que arribava fins a la necròpolis. El primer tram es va descobrir en la campanya de l'any 2007, a prop d'aquest camí, en el sector 9, a l'altura de la zona més septentrional del sector 10 de la necròpolis (Fig. 3). Uns 5 m a l'est de l'extrem meridional d'aquest tram es van localitzar diverses urnes amb incineracions, en una de les quals hi havia una falcata que s'ha datat cap a finals del segle IV aC. És possible, doncs, que abans de la construcció del camí que ací estudiem, n'existís un altre als dos costats del qual s'estendria la necròpolis, que d'aquesta manera es configuraria com una via funerària.

El tram de camí documentat durant la intervenció de 2007 (Fig. 4) estava format per dues estructures lineals paral·leles que es prolonguen en direcció NNE, els marges, enmig dels quals es trobava la calçada, amb una amplària que oscil·la entre 3,40 i 4,50 m, aproximadament. Els dos marges, que només tenien una filera de pedres, es conservaven de manera desigual; així, en el del costat oest (UE 1046) es conservava amb una longitud màxima de 58,86 m, mentre que el marge est (UE 1045) estava més perdut en el seu tram sud, per la qual cosa només se'n conservaven 40,62 m. La tècnica constructiva és la mateixa en els dos marges, pedres travades amb fang, encara que se'n va comprovar una diferència: en el mur oest, el gruix estava format per un total de tres a cinc pedres, col·locant les de major grandària (20-30 cm) als dos costats i formant-ne les cares, i les de menors dimensions (± 15 cm) al centre, amb la qual cosa l'amplària resultant era de 70-85 cm, encara que les alteracions ocasionades pels

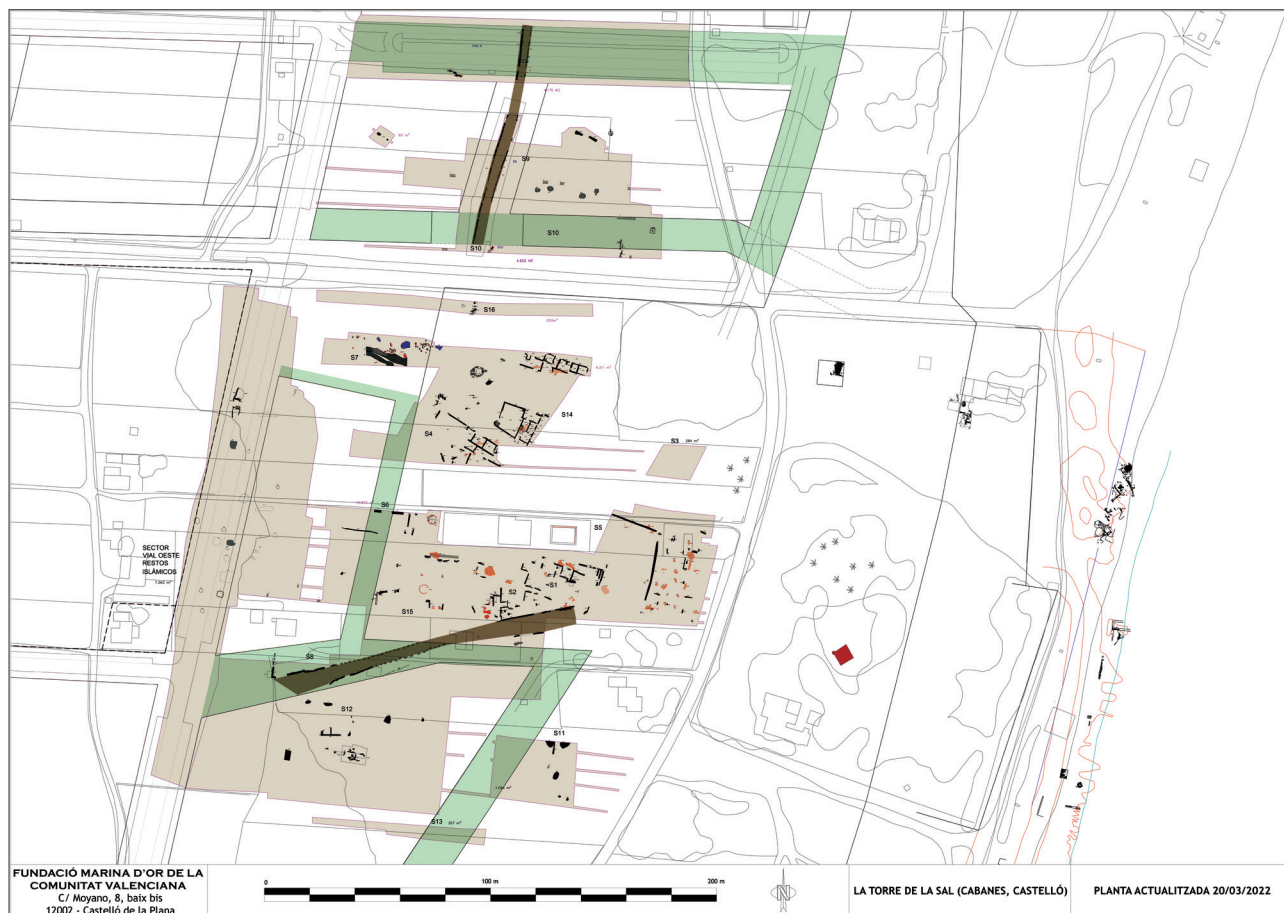

Figura 2. Planta de la Torre de la Sal: en beix, sectors excavats en 2007; en marró s'indica la traça dels dos camins; en verd, els vials modificats pel Pla Especial de Protecció subjectes a seguiment arqueològic fetes al nord de la torre vigia (en roig) i en la línia de costa, planta de les excavacions d'A. Fernández Izquierdo entre 1985 i 1988.

Figura 3. Planta del camí que segueix cap al nord, amb el tram del sector 9 excavat en 2007 i el tram del vial 6 excavat en 2021.

treballs agrícoles l'havien reduïda en algunes zones. Contràriament, en el marge est es van utilitzar pedres més grans, de fins a 50 cm, que es van col·locar a soles o de dos en dos, de vegades calçades amb altres més petites, amb una amplària total menor, de 40-60 cm. El fet que només es conserve una filera dels marges i que la franja intermèdia era de terra argilosa, fa suposar que la part superior del camí –amb la capa de rodolament– ha desaparegut.

En una altra actuació que ha tingut lloc en 2021, s'ha excavat un nou tram d'aquest camí, situat a uns 15 m cap al nord de l'anterior, amb una longitud de 24 m i de factura semblant (Fig. 5). Ací s'ha observat que la seua amplària (UE 3004) va augmentant a mesura que s'allunya de l'assentament, ja que variava entre 2,40 m al sondeig que se'n va fer i 3,10 m a l'extrem nord del tram excavat. Quant a l'amplària dels marges, la del situat al costat oest oscil·lava entre 67 i 90 cm, i la del costat est entre 45 i 60 cm. En aquest sector (Fig. 6), tant la calçada com els marges han patit dos tipus d'alteracions: d'una banda, tenim diversos desplaçaments

Figura 4. Vista cap al sud del tram de camí excavat l'any 2007.

desplaçaments de pedres com a conseqüència dels treballs agrícoles desenvolupats en la parcel·la (UE 3005); d'una altra banda, una rasa (UE 3006) feta per a enterrar una línia elèctrica ha arrasat les dues estructures i la calçada. Tot i que els dos marges presentaven fortes alteracions, s'ha pogut veure que les seues característiques eren semblants a les del primer tram, amb una major amplària del situat a l'oest. En conjunt, els dos trams tenen una longitud aproximada de 100 m, amb una zona intermèdia d'uns 15 m pendents d'excavació, i l'amplària de la calçada varia entre 2,40 i 4,50 m.

La interrupció del treball de camp en 2008 va impedir la realització del sondeig transversal projectat al tram excavat, amb el qual perseguíem conèixer millor el seu sistema de construcció i precisar la cronologia d'aquest camí, que només es podia datar mitjançant els materials recuperats en els treballs de delimitació dels marges, uns pocs fragments de ceràmica ibèrica molt rodats, sense importacions. Així doncs, aprofitarem la intervenció de 2021 per a fer un sondeig entre els dos marges, amb unes dimensions de 4,30 x 1,20 m, que ens permeté confirmar que en el terraplè de la calçada no hi ha cap tipus de preparació, ja que es tracta de la mateixa terra argilosa existent als dos costats del camí.

La ceràmica recuperada al llarg d'aquesta darrera intervenció, encara que escassa (96 fragments), és majoritàriament ibèrica, amb algunes importacions d'àmfores itàliques i púniques que poden datar-se en els segles II-I aC. La primera és quasi tota de la classe A, amb algunes formes de grans contenidors com àmfores, tenalles i gerres, totes elles ben documentades a l'assentament (San Feliu, Flors, 2010: 191-200). Pel que fa a les importacions, es tracta d'àmfores itàliques de la Campània i de l'àrea adriàtica, possiblement Dressel 1 i Lamboglia 2; d'àmfores i un fragment de morter de procedència púnico-ebusitana, i d'altres contenidors púnico-africans.

El segon camí sembla arrancar d'una plaça situada a SE de l'anterior, on s'ha identificat un *horreum*, i segueix en direcció OSO (Flors, 2010: 188-189, fig. 15). Se n'han identificat dos trams: un pròxim a la plaça, amb una amplària que arriba als 7,90 m, una longitud de 35 m i el marge del costat nord de traçat rectilini. Cap a l'oest, el traçat es veia interromput per la presència d'una casa que fou enderrocada en 2007. A continuació, el pas d'una línia elèctrica que discorria d'oest a est motivà que es deixés un espai sense excavar i s'obris un altre sector (el núm. 8) una mica més cap al sud-oest, on

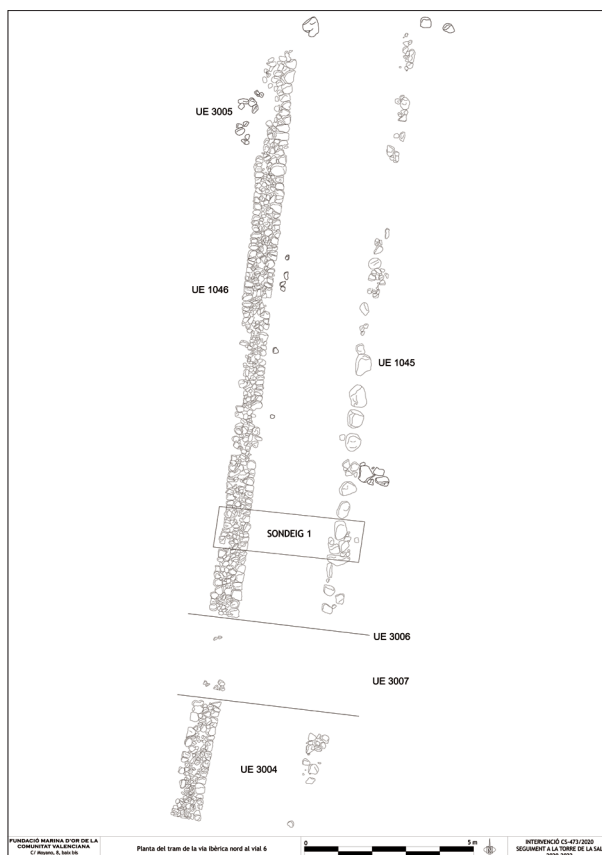

Figura 5. Planta del tram excavat en 2021 i ubicació del sondeig 1.

Figura 6. Fotografia aèria del tram excavat en 2021, amb indicació de les unitats estratigràfiques.

Figura 7. Fotografia del sector 8 amb el tram del camí que segueix cap al sud-oest excavat en 2007.

es va documentar un segon tram de 37 m longitud, una amplària de 5,45 a 7 m i els marges de traçat més irregular (Fig. 7).

En març de 2022 s'està fent el seguiment del carrer de vianants projectat en aquest sector de la urbanització, i s'estan netejant els marges i excavant el tram intermedi després d'haver-se eliminat la línia elèctrica. Encara que el camí no s'ha conservat en el lloc on es trobava la casa esmentada, més enllà s'han pogut resseguir els marges fins al límit del vial projectat. Així doncs, des del mur de tancament de la plaça fins a l'extrem oest del marge nord (UE 1041), aquest camí tindria una longitud d'uns 160 m. Tot i que els treballs no han finalitzat a l'hora d'escriure aquestes línies, podem avançar que aquest tram està força alterat pels treballs de conreu, amb marques de l'aladre en sentit oblic a la via que segueixen l'orientació est-oest de

la parcel·la i una gran quantitat de pedres desplaçades, fet que en molts punts dificulta descobrir les dues cares del mur per establir-ne l'amplària (Fig. 8).

Figura 8. Treballs de neteja i excavació del tram del camí que segueix cap al sud-oest en març de 2022.

Figura 9. Treballs d'excavació en març de 2022 al sondeig del camí que segueix cap al sud-oest, vist des del nord; al fons es distingeix el marge UE 4003.

En aquest tram també s'ha començat a fer un sondeig de 6,50 x 1,50 m (Fig. 9), i malgrat que només comptem amb dades provisionals¹, a diferència del camí septentrional, la part central de la calçada presenta un estrat de terra prou ennegrida, possiblement per la descomposició d'elements orgànics, amb abundant presència de pedres i fragments ceràmics, entre els quals hi ha d'ibèrics i un elevat nombre d'àmfores itàliques i púniques dels mateixos tipus que els identificats al camí septentrional, fet que demostra que tots dos són coetanis. En conjunt, poden datar-se en el segle II aC, possiblement en la seua segona meitat, en el període d'auge de l'assentament.

Finalment, a uns cinc metres cap al sud d'aquest camí s'ha identificat un altre mur paral·lel (UE 4003), del qual s'han descobert uns 40 m lineals. El fet que no s'haja recuperat cap fragment ceràmic impossibilita precisar-ne la cronologia. Quant

a la funció, per les seues característiques i la ubicació estratigràfica, a una cota uns 40 cm inferior al camí, podria tractar-se d'un marge agrícola o de les restes d'un camí anterior.

DISCUSSIÓ

La troballa d'aquests camins és de gran interès per al coneixement de diverses qüestions, algunes de caràcter local com els accessos i l'urbanisme del mateix assentament, i altres generals com la viabilitat al territori valencià i les tècniques constructives dels camins en el període iberoromà. Pel que fa a les primeres, el camí septentrional adopta en el primer tram excavat una direcció NNE i en el segon gira lleugerament cap al nord. Aquest canvi d'orientació pot explicar-se per la presència al nord de la zona humida del Prat de Cabanes, que el camí devia vorejar pel costat oest, d'una manera

1. Els treballs s'hagueren d'interrompre a principis de març per les circumstàncies meteorològiques i a hores d'ara queda pendent la finalització de l'excavació, la realització de les ortofotos i planimetries d'aquest sector, així com l'estudi dels materials recuperats.

semblant a com ho fa avui el camí de l'Atall, que descriu una gran corba cap a l'oest en la zona de major amplària del Parc. Per aquesta raó també pot explicar-se el fet que arribe a l'assentament pel seu extrem NO, on es troba la necròpolis parcialment excavada. Des d'aquesta zona, devia girar cap al SE fins a arribar a la zona central del poblat, on es troba la plaça de l'*horreum*. Encara que el camí exhumat pugui datar-se en els segles II-I aC, el seu traçat sembla estar relacionat amb la necròpolis, on les tombes més antigues són de finals del segle IV aC, per la qual cosa el seu origen deu ser anterior. Quant al camí que segueix en direcció OSO, comença a l'esmentada plaça, a l'oest de la parcel·la de la torre i del camí de l'Atall, i sembla allunyar-se de la costa, possiblement per a evitar l'Albufera d'Orpesa, com ho fa també el camí actual que es dirigeix cap al sud fins a aquesta població. En conjunt, els dos camins sembla que pertanyen a un eix viari de llarg recorregut que, entre les comarques del Baix Maestrat i la Plana Alta, segueix els corredors prelitorals i les planes costaneres comunicant la zona del Baix Ebre amb les ciutats situades cap al sud.

Quant a les tècniques constructives, els camins trobats a la Torre de la Sal tenen antecedents en altres d'època ibèrica (Muro, Alacant), com s'ha pogut veure al jaciment de l'Alt del Punxó, on es van excavar 28 m d'un camí de 5 m d'amplària que data del segle V i va ser reformat en el III aC (Espí *et al.*, 2009); i al solar situat entre els carrers de Sagunt i Ruaya de València, on es va excavar un camí orientat NE-SO, amb una llargària de 10,20 m i una amplària de 2,10 m, associat a pous i fosses de caràcter ritual que daten del segle IV aC, que presenta tres nivells amb abundant ceràmica ibèrica que data del segle III aC (Serrano, 2013: 199-200; Machancoses, 2015: 291-295; Albelda, 2019: 83-84, fig. 3).

Ja en època iberoromana, els paral·lels són més nombrosos i els trobem a les ciutats de *Valentia* i *Allon-la Vila Joiosa* (la Marina Baixa); i en dues partides rurals de Moixent i la Font de la Figuera (la Costera). A València s'han trobat diverses restes de camins en alguns solars excavats al nord del nucli històric de la ciutat, al voltant de l'eix definit pel carrer Sagunt-avinguda de la Constitució, que configura el corredor septentrional d'entrada a la ciutat. Possiblement el més antic siga el segon trobat al ja esmentat solar de Ruaya (València), que està orientat NO-SE, té 34 m de longitud i 4,08 m d'amplària i pot datar-se en el segle II aC per la presència de ceràmiques púnico-ebusitanes i itàliques. Per la seua orientació, podria arrancar d'un hipotètic camí que seguiria la direcció del carrer Sagunt.

El segon camí es va trobar al carrer Sagunt núm. 127-133. Estava fet de còdols i grava i en la seua superfície es conservaven algunes rodades (Albelda, 2019: 83). En el nivell que el cobria, format per graveta i terra arenosa, es va trobar un xicotet depòsit monetari de mitjan segle II aC (Ribera, 1998: 287; Ripollès, 2005). Amb aquesta datació, podria ser un camí anterior a l'assentament de la ciutat.

Els altres camins daten dels segles II-I aC i deuen estar relacionats amb la fundació de la colònia romana l'any 138 aC. Així, al carrer Sagunt núm. 164-170, en un solar situat a la cantonada d'aquest amb Pare Urbà núm. 2, es va trobar un tram de camí de 41,5 m de longitud i 8 m d'amplària, orientat NNE-SSO, que presentava quatre fases (Algarra, 2004). La primera era de terra compactada amb graves. El camí estava format per grans còdols i arena, estava prou desgastat i conservava nombroses rodades; la ceràmica recuperada era majoritàriament ibèrica i pot datar-se en el segle II aC. La tercera, millor conservada, estava formada per graves de calibres mitjans i xicotets i arena d'origen fluvial, amb un ferm homogeni, allisat i molt compacte; entre els materials recuperats, es va trobar ceràmica ibèrica i campaniana A i dues monedes ibèriques d'*Arse* i *Saiti*, que porten la seua datació cap a l'últim terç del segle II aC, en paral·lel a l'etapa fundacional de la ciutat. Per la seua orientació, amplària excepcional, refaccions i datació, aquest camí podria formar part de l'eix principal que des de la ciutat es dirigia cap al nord, la via republicana.

Al carrer Sant Joan Bosco, paral·lel al carrer Sagunt, l'any 1995 s'excavà un camí de 5 m d'amplària i una longitud màxima de 12 m orientat NE-SO que podria arrancar del trobat al solar de Pare Urbà. En el terreny natural s'havia excavat una trinxera poc profunda i s'havia dipositat al fons una capa de graves i argila compactada, sobre la qual n'hi havia una altra constituïda per pedres i còdols de grandària mitjana i gran que es concentraven en el tram situat al sud. En la superfície es distingien roderes de 15 cm d'amplària separades 1,30-1,35 m; aquestes dimensions permeten calcular una amplària d'eix d'uns 1,45 m, que encaixa amb l'atribuïda als carros romans (Sillières, 1990: 626-630). En el costat est es veia un desnivell d'uns 30 cm produït per un desplaçament de les pedres que coincideix amb una de les carrilades, el qual s'havia reblit de graves i argila compactada. Els materials arqueològics trobats són majoritàriament ceràmiques ibèriques i escassos fragments de vaixel·la de taula i contenidors amfòrics de procedència itàlica, que permeten aproximar una datació cap al final del segle II aC (Carrasco, 1995; Machancoses, 2015:

166-167). Aquest camí es troba amortitzat per nivells arqueològics dels segles I aC-I dC i per un estrat natural que s'interpreta com el producte d'una revinguda fluvial que podria identificar-se amb la inundació dels segles I-II dC documentada en algunes excavacions realitzades a la ciutat de *Valentia* (Carmona *et al.*, 1985).

Finalment, en els anys 2007-2008, amb motiu de la construcció del nou estadi de futbol del València C. F., situat al NO de la ciutat, a l'entorn de l'antic Molí de la Marquesa es realitzaren extenses excavacions on es van trobar restes de tres camins que es daten en el segle I aC, dels quals es van excavar un total de 150 m lineals (Algarra, Berrocal, 2014: 346-349, fig. 1 i 12-13; Machancoses, 2015: 198-199). Les restes es van trobar a uns 5 m de profunditat i presentaven una mateixa factura: un llit compacte de grava de grandària mitjana amb alguns còdols de major tamany assentats directament sobre el llit argilós, en la superfície del qual es conservaven nombroses rodades. El primer camí estava situat al costat NE i tenia una orientació NO-SE, el tram descobert tenia 21 m de longitud i la seua amplària màxima era de 4,10 m, encara que el ferm sobre el qual es trobaven les rodades era de només 2,80 m. Aquest camí, que es va veure afectat en diverses ocasions pel desbordament dels barrancs pròxims (barrancs d'en Dolça i d'Almara), devia ser el que des de *Valentia* es dirigia cap a l'antiga *Edeta*, que com el seu hereu, el medieval camí de Lliria, podria arrancar de l'eix principal que seguia el corredor del carrer Sagunt. El segon camí es trobava en la zona SO del solar i tenia una orientació NNE-SSO, amb una amplària de 3,30-3,80 m; degué unir-se amb l'anterior a l'altura de la zona nord d'aquest i el creuava un tercer camí amb direcció NNE-SSO de 2,80-3 m d'amplària. Aquests camins travessaven els esmentats barrancs per mitjà de guals.

La construcció d'almenys una part d'aquests camins deu estar associada a la fundació de la colònia *Valentia* l'any 138 aC. Aleshores, amb la mateixa ciutat es degué construir la xarxa viària bàsica de la *pertica* que inclouria els eixos principals, sobretot en direcció N-S. Tanmateix, en el darrer estudi sobre la centuriació de *Valentia* es descarta la seua datació tardorepublicana (Ortega, 2020: 130-133). Aquest camí se situa al corredor d'entrada a la ciutat des del nord, constituït històricament pel carrer Sagunt. Algunes troballes d'època republicana al voltant d'aquest carrer, reforcen la hipòtesi del traçat d'un eix viari a la vora del qual podria haver-se desenvolupat almenys una àrea funerària (Ribera, 1996: 89; Machancoses, 2015: 651-655). D'altra banda, la datació aproximada d'aquestes

restes ens situa en un moment pròxim al primer horitzó epigràfic a Hispània en el camp de les grans infraestructures viàries, representat pels mil·liaris de *Q. Fabius Labeo* i *Manius Sergius* que poden datar-se entre els anys 124 i 110 aC (Díaz Ariño, 2015: 106-108 i 118-119, núm. 26-30 i 47). La fundació de *Valentia* i aquestes primeres actuacions viàries són pròximes en el temps (Ribera, 1998: 301-302). De fet, la construcció d'una xarxa viària en el territori de la ciutat degué ser un fet comú a la resta de fundacions colonials hispàniques com *Italica* (206 aC), *Emporiae*, *Tarraco*, *Gracchurris* (178 aC), *Carteia* (171 aC), *Corduba* (152 aC), *Brutobriga* (138 aC) i *Palma i Pollentia* (123-122 aC), on fins ara a penes es coneixen restes d'aquest tipus.

Tots aquests camins localitzats a l'àrea nord de la ciutat de València es caracteritzen perquè el terraplè no té murs de contenció; només en un cas s'havia excavat una trinxera, alguns només presentaven una fase d'ús i altres refaccions; i en la seua majoria conservaven rodades en la superfície, la qual cosa palesa un intens trànsit de carros. Quant a la cronologia, el del carrer Sagunt núm. 127-133 es data cap a mitjan segle II aC i la resta entre la segona meitat d'aquest segle i l'I aC. Aquests, doncs, poden relacionar-se amb el desenvolupament de les infraestructures viàries en el període tardorepublicà, especialment a partir de la fundació de *Valentia* el 138 aC.

El segon cas es troba a la població *Allon* -la Vila Joiosa, on s'han excavat dos camins als sectors denominats Poble Nou i Creueta que arranquen del recinte urbà en direcció oest i nord, respectivament. El primer travessava una necròpolis dels segles VI-IV aC, encara que les restes del camí corresponen a una segona fase que data dels segles II-I aC en la qual aquest té uns 4 m d'amplària. El segon apareix associat a la necròpolis de les Casetes, que data del període Ibèric tardà. Ací s'han localitzat dos sectors d'identica morfologia constructiva, amb la superfície de grava i flanquejats en algunes zones per un mur de maçoneria travat amb fang (sector Quintana) o cenyits per dos murs paral·lels (sector Doctor Fleming), que és el paral·lel més estret dels camins de la Torre de la Sal. El dos camins s'han excavat només en aquestes zones, però el primer sembla seguir un traçat costaner i dirigir-se cap al sud passant pel santuari del Tossal de la Malladeta, mentre que el segon es dirigeix cap al nord en direcció a les valls de l'Alcoià. Finalment, s'han excavat dos trams d'un tercer camí de similars característiques i cronologia, situat a prop de les vil·les romanes del Xarquet i Barberes Sud, que sembla dirigir-se cap al NE (Benidorm) seguint la costa. Aquests

camins constitueixen una xarxa viària de caràcter regional, formada per un eix costaner de direcció NE-SO i un altre que es dirigia cap a les comarques de l'interior (Espinosa *et al.*, 2005: 181-183 i 187, fig. 1, 4, 8 i 12; Espinosa, 2006: 245-246, fig. 8; Ruiz Alcalde, Marcos, 2011: 102-114, fig. 1-2, 6 i 8 i lám. 16-17).

Els altres dos camins s'han trobat a la comarca de la Costera allunyats de qualsevol assentament. A la partida de Faldetes de Moixent es van excavar 83 m d'un camí format per una fossa lineal de 50 cm de profunditat i una amplària de 3-5 m, amb les vores reforçades amb murets carejats de maçoneria irregular i una capa de rodolament al fons de còdols i grava; els estudis geomorfològics, la ceràmica recuperada i el fet que es dirigís cap a l'assentament del Castellaret de Baix i la necròpolis del Corral de Saus (Moixent) permeten confirmar la seua datació en els segles III-II aC (López Serrano *et al.*, 2012: 119-125). Cap al SO, a la Foia de Manuel (la Font de la Figuera) es va excavar un llarg tram de la Via Augusta i, a més de 2 m de profunditat per davall d'ella, es va trobar un altre camí orientat N-S i flanquejat pels murs de sengles terrasses agrícoles d'època ibèrica, del qual es van excavar 20 m de longitud. La seua amplària és de 3-3,2 m i la tècnica emprada és la mateixa: excavació d'una trinxera reblida amb diferents capes de grava i arenes compactades fins a una potència de 60-70 cm. El conjunt s'ha datat entre els segles IV i II aC mitjançant l'estudi geoarqueològic, alguns fragments de ceràmica ibèrica i datacions radiocarbòniques (Sánchez Priego *et al.*, 2015: 51-60).

CONCLUSIONS

En el període Ibèric tardà, ja sota l'administració republicana, la tècnica de construcció de camins en sols de terra es va utilitzar en diferents punts del territori valencià, tant en la rodalia de la fundació romana més antiga, *Valentia*, com en altres poblacions i en camins trobats en el medi rural. La tècnica utilitzada en aquests camins consisteix en l'excavació d'una fossa les parets de la qual es reforçaven amb murs de paredat travat amb fang, a l'interior de la qual es dipositaven una o més capes d'àrids i pedres i la de rodolament, de grava i petits còdols. És, per tant, molt semblant a la de les vies romanes (Grenier, 1934: 320-321; Chevalier, 1997: 110-111; Moreno, 2004: 60-187), i diferia només en una menor regularitat i un acabat en general no tan acurat. L'aspecte d'aquests camins devia ser semblant al de les *viae terrenae* i *glarea stratae* descrites pel jurista Ulpià a principis del segle III dC.

En el cas dels camins de la Torre de la Sal, la seua bona factura i la prolongació tant en direcció nord, cap al riu Ebre, com sud, cap a *Arse-Saguntum* i *Valentia*, possiblement senyalen la seua pertinència a un eix de comunicació de llarg recorregut. El fet que un camí d'aquestes característiques es trobe a la plana litoral, indica que seguia un traçat costaner a les comarques del Baix Maestrat i la Plana Alta, que pot explicar-se per la importància del comerç marítim i el major dinamisme del poblament ibèric tardà en aquesta franja. Aquests són, fins ara, els únics camins d'època republicana trobats a les comarques septentrionals del País Valencià. El camí del període imperial, la Via Augusta, segueix un traçat interior, pel corredor central, entre Traiguera i la Pobla Tornesa, allunyat de la costa, i en les excavacions realitzades en el seu traçat per aquestes comarques no s'han trobat evidències d'una fase anterior. Aquest fet dona suport a la hipòtesi que –en aquesta zona– el traçat de la via republicana que venia de *Tarraco* seguia un traçat costaner, per les planes litorals i corredors prelitorals.

La via republicana, que sovint s'assimila impròpiament al mític camí d'Hèrcules (Knapp, 1986), devia entrar en terres valencianes pels plans de Vinaròs-Benicarló, on es coneix la zona d'ancoratge de les Roques de la Barbada (Benicarló), i continuaria pel corredor de Santa Magdalena de Polpís, on s'ha trobat un important jaciment que devia estar situat a la seua vora i tindre una funció relacionada amb el camí (Cerdà, 2020). Després seguiria pels plans litorals d'Alcossebre, Torreblanca i la Ribera de Cabanes, on passava per la Torre de la Sal, i continuaria per Orpesa, travessant els estreps orientals de la serralada de les Palmes fins a arribar per Benicàssim a la comarca de la Plana. Les altres evidències del seu pas s'han trobat en l'accés nord de la colònia *Valentia*. A més d'aquesta via, destaquen els accessos a la ciutat d'*Allon* -la Vila Joiosa, de característiques molt semblants als camins ací presentats, que demostren l'existència d'una xarxa viària molt desenvolupada a la costa meridional del País Valencià.

Les evidències trobades en diversos llocs allunyats del territori valencià demostren que en el període republicà, i particularment en la segona meitat del segle II aC, amb l'auge del comerç italià i la fundació de la primera colònia en terres valencianes, comencen a construir-se infraestructures viàries -algunes d'àmbit local i regional i altres de caràcter estratègic- per a facilitar les comunicacions a llarga distància, que van arribar a configurar una important xarxa viària. Hom pot pensar en un procés d'interacció entre les cultures ibèrica i ro-

mana, en l'àmbit específic de la construcció de camins, que portaria a un perfeccionament de la tècnica constructiva i sobretot dels treballs topogràfics. En els casos dels eixos de llarg recorregut com el que comunicava les províncies Citerior i Ulterior, del qual formaven part els accessos a *Valentia*, la construcció pot haver sigut obra de l'exèrcit –tal vegada amb la participació de les poblacions per on passava– i la tècnica usada pot considerar-se plenament romana. Aquest també pot ser el cas dels camins de la Torre de la Sal, que igualment poden haver format part de l'esmentat eix, en els quals trobem murs de contenció carejats i amb un bon acabat, com el del costat oest del camí septentrional.

BIBLIOGRAFIA

- ALBELDA BORRÁS, V. (2019): "Ruaya (València): los iberos al otro lado del Turia". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 37: 81-98. Castelló de la Plana.
- ALGARRA PARDO, V. M. (2004): *Informe preliminar unificado de los resultados de las intervenciones arqueológicas del solar de la calle Sagunto 164-170 y Padre Urbano 2 de Valencia, y de la servidumbre de paso colindante entre los números 162 A y B de la calle Sagunto*. Valencia.
- ALGARRA PARDO, V. M. I BERROCAL RUIZ, P. (2014): "La excavación arqueológica de las acequias de Mestalla y Petra junto al antiguo Molino de la Marquesa en la ciudad de Valencia". A Sanchis-Ibor, C., Palau-Salvador, G., Mangue Alférez, I. i Martínez-Sanmartín, L. P. (eds.), *Irrigation, Society, Landscape. Tribute to Thomas F. Glick*: 335-360. València. <http://dx.doi.org/10.4995/ISL2014.2014.167>.
- CARMONA, P., RIBERA, A. I LERMA, J. V. (1985): "Geoarqueología en la ciudad de Valencia". XVII *Congreso Nacional de Arqueología* (Logroño, 1983), 859-873. Zaragoza.
- CARMONA, P., RUIZ, J. M., PÉREZ CUEVAS, A. I ACOSTA, M. L. (2020): "Accelerated transgressive processes in a Mediterranean coastal barrier: Subsidence, anthropic action and geomorphological changes since the Little Ice Age". *Quaternary International*, 554: 150-163. Àmsterdam. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.07.047>.
- CARRASCO PORRAS, S. (1995): *Informe de la intervención arqueológica en el nº 85 de la C/ San Juan Bosco de Valencia*. València.
- CERDÁ INSA, P. (2020): "La moneda Antigua en Santa Magdalena de Polpís (Baix Maestrat, Castelló) y la ceca de Abariltur". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 38: 103-133. Castelló de la Plana.
- CHEVALIER, R. (1997): *Les voies romaines*. Picard. Paris.
- CLAUSELL, G. (1995): "Nuevos hallazgos fenicios en la provincia de Castellón". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 16: 93-106. Castelló de la Plana.
- DÍAZ ARIÑO, B. (2015): *Miliarios romanos de época republicana*. Opuscula Epigraphica 16. Roma.
- ESPÍ, I., GRAU, I., LÓPEZ SEGUÍ, E. I TORREGROSA, P. (2009): "La aldea ibérica de L'Alt del Punxó: producción agrícola y asentamiento campesino en el área central de la Contestania". *Lucentum* XXVIII: 23-50. Alacant.
- ESPINOSA, A. (2006): "Sobre el nombre de la ciudad ibérica y romana de Villajoyosa y la ubicación del topónimo Alonís/Alonai/Allon". *Lucentum* XXV: 223-248. Alacant.
- ESPINOSA, A., RUIZ ALCALDE, D. I MARCOS, A. (2005): "Nuevas aportaciones al conocimiento de la Vila Joiosa en época ibérica". A Abad, L., Sala, F. i Grau, I. (eds.), *La Contestania Ibérica; treinta años después*: 179-196. Alacant.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1986): "El yacimiento submarino de Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Nuevas aportaciones". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 12: 229-248. Castellón de la Plana.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1990): "El poblado ibérico de Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Campaña de excavaciones 1985-1988". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 13: 227-274. Castelló de la Plana.
- FLORS, E. (coord.) (2010): *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques 8. Castelló de la Plana.
- GRENIER, A. (1934): *Manuel d'archéologie gallo-romaine. 2. L'archéologie du sol. 1. Les routes*. Picard. Paris.
- LÓPEZ SERRANO, D., FERRER GARCÍA, D., JIMÉNEZ SALVADOR, J. L., GARCÍA BORJA, P., ARASA GIL, F. I DE MADARIA ESCUDERO, J. L. (2012): "El conjunto 2. Un camino de época ibérica". A García Borja, P., López Serrano, D. i Jiménez Salvador, J. L.: *Al pie de la vía Augusta. El yacimiento romano de Faldetes (Moixent, Valencia)*. 119-125. Valencia.
- KNAPP, R. C. (1986): "La vía heraclea en el Occidente: mito, arqueología, propaganda, historia". *Emerita* LIV, 103-122. Madrid.
- MACHANCOSÉS LÓPEZ, M. (2015): *Topografía urbana de la Valentia romana altoimperial: Ciudad y suburbio*. Tesis doctoral. Universitat de València.

- MORENO GALLO, I. (2004): *Vías romanas. Ingeniería y técnica constructiva*. Ministerio de Fomento. Centro de Estudios Históricos de Obras Públicas. Madrid.
- OLIVER, A. (1993): "Las importaciones griegas en la costa ilercavona". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 15: 173-188. Castelló de la Plana.
- OLIVER, A. I GUSI, F. (1991): "Los primeros contactos comerciales mediterráneos en el norte del País Valenciano (siglos VII-VI aC)". *Actas de la Mesa Redonda sobre la Presencia de Material Etrusco en el Ámbito de la Colonización Arcaica en la Península Ibérica (Barcelona, 1990)*: 197-213. Barcelona.
- ORTEGA PÉREZ, M.ª J. (2020): *Origen y evolución del paisaje histórico de la llanura de Valencia. Estudio de la estructuración y ocupación del territorio entre las épocas ibérica y feudal (siglos V a.C. - XIII d.C.)*. Serie de Trabajos Varios. Servicio de Investigación Prehistórica 125. Valencia.
- PERIS Y FUENTES, J. (1922): "Escarceos arqueológicos. Castellón y sus cercanías". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* III: 193-199. Castellón de la Plana.
- RIBERA I LACOMBA, A. V. (1996): "La topografía de los cementerios romanos de Valentia". A Ribera, A. i Pérez Ballester, J. (coord.): *Necrópolis valencianes, Saetabi* 46: 85-99. Valencia.
- RIBERA I LACOMBA, A. (1998): *La fundació de València: la ciutat a l'època romanorepublicana (segles II-I a. de C.)*. Edicions Alfons el Magnànim. València.
- RIPOLLÈS, P. P. (2005): "El depósito monetario de la calle Sagunt (Valencia)". A Ribera, A. i Ripollès, P. P. (eds.): *Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*. Grandes Temas Arqueológicos 4: 35-41. Valencia.
- ROUILLARD, P. (1991): "Les grecs et la Peninsule Ibérique du VIIè au IVè siècle avant Jésus-Christ". *Publications du Centre Pierre Paris* 21. Paris.
- RUIZ ALCALDE, D. I MARCOS, A. (2011): "Épocas orientalizante e ibérica en Villajoyosa". A Espinosa, A. (coord.): *La Vila Joiosa, Arqueologia i Museu*, 100-117. Alacant.
- RUIZ, J. M. I CARMONA, P. (2010): "Cambios geomorfológicos y ambientales en el litoral de Torre la Sal durante el holoceno". En Flors (coord.) *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques 8: 21-38. Castelló de la Plana.
- SÁNCHEZ PRIEGO, J. A., BRAVO, E. M. I DE MADARIA, J. L. (coords.) (2015): *Historia de la Vía Augusta en la Foia de Manuel (La Font de la Figuera, Valencia). De asentamiento prehistórico a calzada imperial romana*. Madrid.
- SANFELIU, D. I FLORS, E. (2010): "Avance sobre los materiales cerámicos de época ibérica". A Flors (coord.) *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques 8: 323-326. Castelló de la Plana.
- SERRANO, M. L. (2013): "El paisaje del vino al norte de la ciudad de Valencia. Finales del s. I D.C. – mediados del s. II D.C.". *Paisajes y Patrimonio Cultural del Vino y otras bebidas psicotrópicas*, Martínez Valle, A. (ed.), 199-207. Requena.
- SILLIÈRES, P. (1990): *Les voies de communication de l'Hispanie Méridionale*. Paris: Centre Pierre Paris.
- WAGNER, J. (1978): "El yacimiento submarino de Torre de la Sal, Cabanes (Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 5: 305-333. Castellón de la Plana.